

Драгица ПОПОВСКА
Институт за
национална историја –
Скопје

УДК 069:341.485
(=411.16):94 (497.7)

МУЗЕЈОТ НА ХОЛОКАУСТОТ ВО СКОПЈЕ: МЕСТО НА СЕЌАВАЊЕ*

Во фокусот на интерес на овој труд е Музејот и Меморијален центар на Холокаустот во Скопје, разгледуван како *место на сеќавање*. Во антрополошки дискурс, со употреба на симболизмот, ќе го прикажам начинот на кој овој споменик го вообличува сеќавањето и се јавува како маркер на времето. Значењето на овој музеј и неговата функција го прави простор од кој извира важноста на едно време, настани и личности за кои сведочи, а раскажани од позиција која музејот ја зафаќа денес.¹

*Местата на сеќавање*² се тесно поврзани со поширокото значење на културата и вообичаено со нив се врзуваат одредниците сеќавање и паметење. Иако двата феномена се однесуваат на

* Трудот е проширена верзија на рефератот презентираан на меѓународната научна конференција „70-годишнина од депортацијата на Евреите од Македонија“, одржана во МАНУ на 12 март 2013 година.

¹ „Минатото не се појавува само по себе, тоа е резултат на културно конструирање и презентација; тоа секогаш се раководи од специфични мотиви, очекувања, надежи, цели и е формирано од појдовната рамка на сегашноста“ (според Асман, во: Станка Јанева, „За паметниците в паркова среда“, во: *Зборник радова Етнографског института*, бр. 26 (Београд: САНУ, 2009), 71.

² Францускиот теоретичар Пјер Нора (Pierre Nora) во својата седумтомна студија *Места на сеќавање*, која се занимава со истражување на реперите на францускиот идентитет (Nora, Pierre ed. (1984 – 1992.) *Les Lieux de memoire*. Paris: Edition Gallimard), го проширува поимот *место* од неговата географска и просторна употреба на означување мемориска подлога како културна референца со идентитетска намена, место кое во својата широка мрежа на референци вклучува лепеза на значења, од политички симболи и институции, па сè до разновидни културни практики. Овој автор се смета за родоначелник на терминот *место на сеќавање*. Mirko Sebić, „Naša mesta-geografija sećanja i zaborava“, во: *Naša mesta, Geografija sećanja i zaborava*, (Novi Sad: Nova Misao, 2012), 5).

меморирање случки или настани од минатото и за свој антоним го имаат терминот заборав, сепак во науката истите различно се дефинираат.³ Поради ограниченоста на просторот, нема да навлегувам во поширока елаборација на нивните значења, а за потребите на овој труд, двата поими ќе ги опсервирам како „комплементарни аспекти на една целина“⁴, кои во музејот, како *место на сеќавање*, се појавуваат заедно, односно се интегрирани.

Музејот на холокаустот во Скопје се наоѓа на местото на некогашното Еврејско Маало. По донесувањето на Законот за денационализација (2002) и формирањето на Фондот на холокаустот на Евреите од Македонија, овој простор им е вратен на Евреите, како имот без правни наследници. Камен-темелникот на музејската зграда е поставен на 2 септември 2005 година,⁵ а Музејот е свечено отворен на 10 март 2011 година.

Музејот на холокаустот во Скопје, како *место на сеќавање*, ќе го анализирам од два аспекти: од аспект на просторот во кој е ситуиран и од аспект на амбиенталната целина што ја претставува. Изборот на двата аспекти е направен имајќи предвид дека музеите претставуваат дидактички артефакти во јавниот простор, преку кои се визуелизираат специфични простори и конкретни настани.⁶

³ Според Кулиќ, „паметењето е ’складирање’ содржини од минатото, додека, пак, сеќавањето означува актуелизација на зачуваните содржини. Сеќавањето е зафат во минатото секогаш од нова сегашност“. Паметењето е секогаш институционално регулирано и контролирано, а сеќавањето не е. Слична дистинкција во англискиот и во францускиот јазик не постои (двата поима се означуваат со зборот *memory*, т.е. *mémoire*). Во однос на германскиот, пак, дистинкцијата е препознатлива преку термините *Gedächtnis* и *Erinnerung* (првиот поим се однесува на регулирано паметење, а вториот на сеќавање). Лада Стевановиќ, „Реконструкција сеќања, конструкција памћења. Куќа цвећа и Музеј историје Југославије“, во: *Зборник радова Етнографског института*, бр. 26 (Београд: Српска академија наука и уметности, 2009), 103.

⁴ Анализирајќи параметри кои се однесуваат на сеќавањето и на паметењето, авторката наведува дека „овие два „пола“ не можат да се одвојат без лоши последици“ (Alaida Asman, „О метафоричи сеќања“, *R.E.Č. Časopis sa književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 57.3, mart 2000. [www.b92.net/časopis – rec/](http://www.b92.net/časopis-rec/),122).

⁵ Ави М., Козма Хазан, „Поставен камен-темелникот на меморијалниот Центар на Холокаустот на Евреите (2.9.2005 година)“, *Билтен за меѓународна соработка*, бр. 5.

⁶ Според Никол Геше Кенинг (Nicole Gesché-König): „Музеите се непоткопливи сведоштва за нашето минато. Многу од тоа што нè опкружува: градби, уметнички споменици – исчезнува, од немарност или лоша политика, или од војна и слични разорувања – и за тоа не останува никаква трага. Музеите се единствени места на кои можеме да застанеме, да се одмориме и да го согледаме минатото. Nada Vrkljan-Križić, „Suvremene funkcije i poslanja muzeja“, *Muzeologija-mediji* (Zagreb: Institut za povijest umetnosti, 2004), 354.

Некогашното Еврејско Маало, или Чивутана, како што уште се нарекувало, се простирало од Кале кон Вардар и Старата чаршија, од црквата Св. Димитрија до крајот на градот, покрај Вардар, над Камениот мост.⁷ Ова е, всушност, просторот во кој Евреите во минатото активно живееле, практикувајќи сопствени културни, традиционални вредности.⁸

Познато е дека и местата, исто како и луѓето, имаат свои биографии кои раскажуваат за нивното формирање, егзистирање и трансформирање во и низ времето, во практиката...⁹ За жал, во биографијата на Еврејското Маало во Скопје е испишана депортацијата на Евреите во март 1943 година,¹⁰ кога маалото го губи својот некогашен идентитет, сè до неговото целосно исчезнување во 1963 година, кога земјотресот ја разурнува и последната трага од ова место. Во вакви околности некогашното Еврејско Маало, иако се задржува во секавањето на старите скопјани, без неговото конкретно постоење, ризикува да се соочи со заборавот. Ова е така зашто „местата се дефинираат со материјална реалност која може да се види, да се допре, да се обележи и да се најде“.¹¹

Треба да се има предвид дека културата во која денес живееме е особено динамична и комплексна, па аналогно на тоа спомените и, воопшто, приказните не се споделени од сите членови на заедницата, особено од младата генерација, која не ги памети „настаните“. За да се обезбеди интензивирање на постојните асоцијации со местото, неопходно е постоењето на конкретен детаљ во просторот.

⁷ Види: Киро Дојчиноски, *Скопје-паралели* (Скопје: Матица македонска, 1999), 109.

⁸ Европските патописци ги споменуваат Евреите уште во средниот век и ги сметаат за најстари жители на Скопје од вонбалканските доселеници. Тие се занимавале главно со трговија и со занаетчиство. Зборувале шпански и живееле главно компактно во Еврејското Маало, иако ги имало и во другите маала. Повеќе во: Ала Качева и др., *Животот во Скопје 1918-1941* (Скопје: Музеј на град Скопје, 2002), 27. „Кон крајот на XIX и почетокот на XX во маалото биле изградени повеќе летни кафеани со бавчи и убави приватни куќи за живеење. Среди маалото имало синагога и училиште. Во тој период куќите во Еврејското Маало биле едни од најубавите и најбогатите во градот. Спроти стариот театар се наоѓале богатите еврејски дукани, бакалници во кои можела да се купи најубавата увозна стока во тоа време“ (Дојчиноски, *Скопје-паралели*, 109).

⁹ Според Tilley 1994, цитирано во: Brian S., Osborne, *Landscapes, Memory, Monuments, and Commemoration: Putting Identity in Its Place*. Department of Geography. Queen's University. Kingston, 2001, 5. canada.metropolis.net/events/ethnocultural/publications/putinden.pdf

¹⁰ Во 1943 година, на населението во градот Скопје му е нанесен страшен удар со варварската депортација на Евреите. Само од овој град, во тој период биле депортирани 3 286 Евреи во злогласниот логор Треблинка (Дојчиноски, *Скопје-паралели*, 72).

¹¹ Види: Osborne, *Landscapes, Memory, Monuments, and Commemoration*, 4.

Токму тој детаљ е обезбеден преку ситуирањето на Музејот на местото на некогашното Еврејско Маало.¹² На неговата форма, односно појава може да се гледа како на трансформирана слика на просторот каде што некогаш опстојувале Евреите, на негово повторно оживување во рамките на денешницата. Просторот што го зафаќа музејот денес конституира дискурс преку кој Евреите историски се вградуваат себеси и своите релации не само со некогашното Еврејско Маало, со Скопје, туку и со другите етнички заедници со кои еврејскиот етникум ги градел односите во секојдневната комуникација.¹³

Во согласност со претходното, „приказните стануваат дел од митската вредност и историското значење на просторот преку нивната вткаеност во конкретниот детал во пејсажот“,¹⁴ поточно во Музејот на холокаустот во Скопје, кој на тој начин станува референтна точка која може да биде посетена, видена и допрена.

Самиот објект обезбедува нарацијата за тоа минато. Во наративите се кријат процеси на когнитивно сместување на различни животни факти во една мрежа која ја осмислува стварноста. Впрочем, „со помош на наративите, ние ги интерпретираме и ги разбираме случувањата околу нас. Нивната најважна функција е когнитивната, зашто организираат перцепции на стварноста во осмислен и кохерентен образец“.¹⁵

Когнитивно добиеното знаење за местото и смислата за просторот воопшто се длабоко вградени во човечкиот идентитет, што придонесува за специфичната географија на просторот.¹⁶ Овде, преку Музејот, се воспоставува комуникација на минатото со сегашноста.

¹² „Постои нераскинлива врска помеѓу паметењето и просторот... Јадрото на тој *ars memorativa* се состои од *imagines*, содржини на паметење, кодифицирани во компресирани сликовни формули, и од *loci*, специфични места на некој структуриран простор со кој се поврзуваат овие слики. Од овој тополошки квалитет има само еден чекор до архитектонски комплекси кои го отелотворуваат паметењето“ (Asman, „O metaforici sećanja“, 122).

¹³ Косгроув (1998) потенцира „дека просторниот пејсаж конституира дискурс преку кој препознатливите социјални групи историски се вградуваат себеси и своите релации со земјата и со другите човекови групи и дека тој дискурс е во релација со... 'ways of seeing'“. Види: Osborne, *Landscapes, Memory, Monuments, and Commemoration*, 5.

¹⁴ Osborne, *Landscapes, Memory, Monuments, and Commemoration*, 5.

¹⁵ Јелена, Васиљевиќ, „Kultura sećanja i medijska narativizacija sukoba u Hrvatskoj“, *Етноантрополошки проблеми*, н.с. год. 3. св. 1 (2008), 248.

¹⁶ Според Гијан Роуз, „еден од начините на кои идентитетот се поврзува со одредено место е со чувството дека тој припаѓа во него“. Види: Osborne, *Landscapes, Memory, Monuments, and Commemoration*, 4.

Од старата матрица, топосите што се вградени во меморијата на жителите од градот, како, на пример, Давидовата улица и синагогата, ќе бидат дел од приказната преточена во општата поставка на Музејот.¹⁷ Имајќи предвид дека улиците, зградите и, воопшто, населбите се материјални предмети кои евоцираат одредени значења и служат како просторни координати на идентитетот,¹⁸ јасно е дека на овој начин се потенцира континуитетот на еврејските врски со местото каде што некогаш живееле. Ова, од своја страна, ја зајакнува и идентификацијата на посетителите со времето и со местото на настаните, што значи дека овој простор, од аспект на симболизмот, практично ги интегрира денешните македонски Евреи во центарот на некогашното „огниште“ – преку Музејот како артефакт.

Во рамките на музејската зграда се планира да се прикаже животот на Евреите, нивниот идентитет, духовност и култура, кои музејот на себе својствен начин ќе ги пренесе на посетителите и ќе го одржи духот на местото. Ова е, секако, во контекст на првата задача која секој современ музеј треба да ја има, без разлика која содржина ја презентира, а тоа е јасното читање на „духот на самото место, неговата особеност и препознатливост, неговата убавина и идентитет“.¹⁹ Со внимателно селектирање на поставките и на предметите што ќе бидат изложени во рамките на музејот, тие ќе станат „икони“ кои ќе го обезбедат континуитетот на заедницата.

Претходната анализа јасно покажува како постоењето на Музејот на холокаустот во Скопје ја обезбедува меморијата и го монументализира паметењето на некогашното Еврејско Маало. Но, истовремено овој музеј означува драматично симболично место кое укажува на ужасот на холокаустот²⁰ и на празнината која настанала по

¹⁷ Види: *Меморијален центар на холокаустот на Евреите од Македонија* (брошура): http://www.holocaustfund.org/docs/Brochure_Holocaust_Memorial_Center_of_Jews_from_Macedonia.pdf6

¹⁸ Повеќе во: Osborne, *Landscapes, Memory, Monuments, and Commemoration*, 4.

¹⁹ Vrkljan-Križić, „Suvremene finkcije i poslanja muzeja“, 353.

²⁰ Зборот *холокауст* потекнува од грчкиот збор *holokaustos* и се состои од грчката сложенка на коренот *hólōn*, што значи 'општо' и *kaustón*, што значи 'чисто, исчистено, изгорено'. По Втората светска војна зборот *холокауст* почнал да се употребува исклучиво за да го означи нацистичкото уништување на европските Евреи, така што и денес неговата употреба често се присвојува за опишување и објаснување на нацистичкиот геноцид над Евреите, како архетипски настан. Секако, во последно време, според авторот, во светот се забележува растечка свест овој термин да се употребува и за нацистичкото уништување и на другите нееврејски народи. Во хебрејскиот јазик и сè почесто во меѓународните кругови, кога се сака да се потенцира специфично еврејската компонента на холокаустот, се употребува терминот *šoa*, исто така со библиско потекло, кој означува 'несреќа, голема

него во сеќавањата и, воопшто, на празнина во ткивото на градот. Тој ги воведува посетителите во историјата на постоењето на еврејскиот народ.

Вообичаените асоцијации кога зборуваме за Евреите се прогонувањето и уништувањето во периодот на Втората светска војна, кога од страна на нацистичкиот режим во Германија масовно се убиени околу шест милиони Евреи. Иако периодот на холокаустот го одбележува цел мозаик на изгубени животи, сепак се чини дека примарни жртви на оваа политика се токму Евреите. Во овој контекст, особено е интересна реченицата на еден преживеан сведок на холокаустот, кој напишал: „Иако сите жртви не биле Евреи, сите Евреи биле жртви“.²¹

Холокаустот нè потсетува на ужасни времиња, на случувања кои предизвикуваат чувство на вознемиреност. Изградбата на Музејот на холокаустот е во функција на обезбедување историска нарација за доживеаната траума на ова население, како и соочување на посетителите со неа. Според Куљиќ, дури кога „историското мислење ќе го отвори трауматскиот сегмент на искуството и ќе се соочи со него, траумата станува конструктивна зашто го вклучува минатото во иднината“.²² На овој начин, „никогаш повеќе“ станува императив на сеќавањето, а не само лекција од минатото.²³ Така, Музејот на холокаустот станува парадигма на минатото која е во служба на иднината, зашто раскажувањето за траумата се наоѓа во односот помеѓу музејскиот експонат и посетителот. Иако постојат историски податоци кои го опишуваат настанот како таков, сепак траумата како доживување не може да биде соодветно перципирана без музејските поставки. Практично, музејот создава приказна која го поттикнува посетителот на размислување и ја приближува сликата на „настанот“ до него.²⁴

катастрофа“. Повеќе во: Smail Čekić, *Historija holokausta*, 4-5 http://www.camo.ch/PDFO/HISTORIJA_HOLOKAUSTA_SMAIL_CEKIC.pdf

²¹ Според Ели Визел, „Евреите биле одредени за истребување исклучиво затоа што се родени како Евреи. Нивната судбина не била запечатена затоа што нешто направиле или објавиле, или стекнале, туку затоа што биле синови и ќерки на еврејскиот народ. Како такви, тие биле осудени на смрт колективно и поединечно...“ (Čekić, *Historija holokausta*, 8).

²² Todor Kuljić, *Kritička kultura sećanja – tri načela*, www.kczr.org/.../todor_kuljic_kriticka_kultura_se

²³ Kuljić, *Kritička kultura sećanja – tri načela*.

²⁴ Интересни согледувања за сеќавањето и заборавот види: Vladimir Gvozden, „Slike uništenja, knjige sećanja“, *Naša mesta, Geografija sećanja i zaborava, Časopis za savremenu kulturu Vojvodine* (Novi Sad: Nova misao, 2012), 13.

Преку говорот на просторот, односно преку зградата на музејот, која сама по себе е специфично дело на современата архитектура, се настојува со силата на фактите да се задржи сеќавањето на овој настан. Музејот е медиум за комуникација со општеството.²⁵ Впрочем, неговата улога е да му ја пренесе на општеството пораката содржана во неговите поставки. Двонасочната комуникација помеѓу музејот од една и посетителот од друга страна се воспоставува преку успешни комбинации на музејски презентации во просторот.

Ставањето на оригиналниот железнички вагон со кој Евреите од Скопје, Битола и од Штип се одведени во смрт, во рамките на музејскиот простор е во функција на сведоштво за кобниот 11 март 1943 година, сведоштво за заминувањето без враќање на невини луѓе. Ова го потврдува и авторот и идеен творец на поставката, американскиот научник Мајкл Беренбаум, кој за вагонот како артефакт вели: „Тој е многу силен по своето значење. Во вакви вагони тие луѓе биле товарени и третирали како стока. Шест дена патувале затворени, без храна и принудени да вршат нужда во вагонот. Кога пристигнувале во 'Треблинка' биле егзекутирани за само два часа“.²⁶ На овој начин, преку конкретниот предмет, во случајот вагонот, се настојува да се изрази и да му се пренесе на посетителот апстрактното: неизвесноста, страдањето, смртта...²⁷

Сеќавањето се засилува со портретите на оние што ги загубиле своите животи во гасните комори во логорот на смртта, кои се поставени во рамките на музејската зграда. Жртвите се јавуваат во улога на субјект кој го „носи“ на сеќавањето. Средбата на посетителот со овие жртви, со умрените, станува поле кое практично го обезбедува сеќавањето на „настанот“. Впрочем, во рамките на сеќавањето е неминовно внесувањето на самото злосторство како настан во свеста

²⁵ За начинот на кој музеите влијаат на општеството, особено на младата популација, види: Пере Аслимоски, „Музеите, младите и општеството“, во *Museologica Macedonica* (Скопје: Македонски национален комитет, 2006), 26-31.

²⁶ Мимоза Петревска Георгиевска, „Вагонот на смртта е најмоќниот артефакт во новиот музеј“, *Нова Македонија* бр. 22227, четврток 10 март 2011 година, <http://www.novamakedonija.com.mk/NewsDetal.asp?vest=31011850403&id=9&setIzdanie=22227>

²⁷ За музејското претставување на предметите во нивната материјална и духовна димензија, види: Зоја Богдановска, „Музејскиот предмет – жив трезор на духовното културно наследство“, во *Museologica Macedonica* (Скопје: Македонски национален комитет, 2006), 54-59.

на посетителите, зашто не е доволно само сеќавањето на жртвите како такви.²⁸

Смртта е конкретизирана и со трите урни со пепел од жртвите од Штип, Битола и од Скопје, чие пренесување во Музејот со гардиска придружба и почесна стрелба воспоставува реторичко-симболичен систем на погребен спектакл. Нивното присуство во Музејот сугерира на место кое ја обезбедува потребата од „вечен дом“ на невините жртви на холокаустот припадници на еврејската заедница, со што овој Музеј станува меморијален топос кој сведочи за еден настан, за едно време од кое идните генерации треба да учат како не треба, да не го забораваат за да не се повтори.

Од друга страна, овие урни им пружаат и извесна утеха на малиот број Евреи кои егзистираат денес на територијата на Македонија дека нивните покојници се удостоени со вечно почивање на свето место, место кое е опозит на заборабот, место кое се здобива со бесмртност. Од антрополошки аспект, смртта преминува во вечност низ споменот и сеќавањето.

Да не го забораваме и круцијалниот аспект на овој Музеј да биде едукативен центар за младите генерации во смисла на „аплицирање на морални вредности кај нив, а извлечени како поука од мрачниот период на Холокаустот“.²⁹ Идејата е да се градат здрави општества во кои ќе нема место за супериорни и инфериорни, општества во кои културната, расната и другата различност ќе бидат основа за сплотување, а не за разединување.

Многубројните примери на практика поврзани со јубилеи, прослави и одбележување настани кои се во посредна или непосредна врска со задачата што ја има Музејот се дел од неговата функција да пренесува идеи и да создава знаење за нив.³⁰ Токму затоа главна цел на овој Музеј треба да биде тежнењето да стане двигател на разновидни истражувања, работилници, семинари и сл. насочени кон содржината што ја негува тој (со што ќе има континуирано збогатување на поставките) и истовремено да пронаоѓа најдобар начин како да им го

²⁸ Todor Kuljić, *Kritička kultura*, 7. Токму во оваа насока се движи и работата на Музејот на холокаустот во Скопје.

²⁹ „Меморијалниот спомен дом е комплекс на функции, кои преку мотото <Никогаши да не се повтори> ќе едуцира здрави млади генерации“. Повеќе во: http://www.app.gov.mk/uploads/uplan24_detail.pdf, каде што е презентираан Урбанистичкиот проект на Меморијалниот спомен-дом на холокаустот на Евреите од Македонија од архитектите Мирко Андоновски и Никола Бошку, 1-14.

³⁰ За активностите на Музејот по повод различни јубилеи поврзани со Евреите и холокаустот, повеќе на: http://www.holocaustfund.org/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=112&Itemid=586&lang=mk

пренесе духот на местото и сеќавањето поврзано со него на посетителите од најразлични профили и возрасти.

Впрочем, животот на самиот музеј и функцијата што ја остварува се во тесна зависност со неговата посетеност и со напорот на вработените истиот да се промовира и да се одржи во јавноста, конструирајќи го и одржувајќи го колективното сеќавање.

Од претходно изнесеното можеме да констатираме дека Музејот на холокаустот во Скопје претставува специфично место на сеќавање, кое визуелизира специфичен простор и конкретен настан.

Во однос на просторот, Музејот го отелотворува паметењето на некогашното Еврејско Маало и сеќавањето на животот и културата на Евреите кои до 1943 година живееле во него. Од аспект на конкретниот настан, музејската зграда и поставките во неа обезбедуваат просторна рамка во која преку историска нарација континуирано ќе се одржува сеќавањето на холокаустот.

Треба да се има предвид дека најголем предизвик на музејската работа е успешната комуникација со посетителот. Целта на таа комуникација е да го одржи сеќавањето на холокаустот и последиците од него во рамките на општественото живеење, со што ќе изврши влијание врз карактерот на понатамошните животни опции на членовите во тоа општество.

Dragica POPOVSKA

HOLOCAUST MEMORIAL MUSEUM FOR THE JEWS IN SKOPJE: A
PLACE OF REMEMBRANCE

- s u m m a r y -

This paper focuses on the Holocaust Memorial Museum of the Jews from Macedonia in Skopje, considered as a place of remembrance. In anthropological discourse, by using symbolism, I will show how this monument shapes memory and exists as marker of time in the present. The significance of the museum and its function today makes it a place of importance in regard to time, events, and persons.